

मानवअधिकार प्रश्न-उत्तर संगालो

परिमार्जित तथा सम्पादित

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३,
मानवअधिकार आयोग ऐन २०५३
तथा
केही प्रमुख महासन्धिमा आधारित

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग
नेपाल

पुस्तक	:	मानवअधिकार प्रश्न-उत्तर संगालो
सम्पादन	:	मुरारिप्रसाद खरेल / भानुभक्त आचार्य
संयोजन / संकलन	:	दिपक जंगध्वज कार्की / सम्भना शर्मा, सूर्यप्रसाद लामिछाने
कम्प्यूटर / आवरण	:	पुनम मुनाकर्मी / सुबोध पोखरेल
प्रकाशक	:	राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग
संस्करण	:	पाँचौं संस्करण (५००० प्रति)
प्रकाशन मिति	:	२०६५ असोज (सेप. २००८)
मुद्रण	:	

पुस्तकका बारेमा

मानवअधिकार हरेक मानिसको जन्मशिद्ध अधिकार हो र राज्यले त्यसको प्रत्याभूति दिनुपर्दछ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग मानव अधिकार ऐन, २०५३ अनुसार स्थापित भै नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ अन्तर्गत संवैधानिक हैसियत प्राप्त स्वतन्त्र र स्वायत्त राष्ट्रिय संस्था हो । मानवअधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवम् संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु यसको प्रमुख कर्तव्य हो । आयोग स्थापनाकालदेखि नै यस क्षेत्रमा क्रियाशील रहँदै आएको पनि छ ।

मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनको क्षेत्रमा आज विश्वले धेरै फड्को मारिसक्यो । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न मानवअधिकार सम्बन्धी सन्धि, सम्झौता, घोषणापत्र र प्रतिज्ञापत्रहरू जारी भए तर नेपाल जस्तो पिछडिएको मुलुकमा बहुसंख्यक जनता अहिले पनि आफ्नो आधारभूत मानवअधिकार बारे सचेत हुन सकिरहेका छैनन् । उनीहरू अहिले पनि मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता वा विभिन्न मानवअधिकारसँग सम्बद्ध संस्थाको बारेमा अनभिज्ञ नै छन् । यस्तो अवस्थामा उनीहरू आफ्ना अधिकारहरू हनन हुँदा पनि टुलुटुलु हेरेर बस्न बाध्य छन् । अशिक्षा, चेतनाको अभाव, सूचनाको पहुँचभन्दा टाढा रहनु आदि यसका कारक तत्वहरू हुन् ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले यसै सन्दर्भमा आफ्नो संवैधानिक जिम्मेवारी, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार आयोग ऐन तथा मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा आधारित “मानवअधिकार प्रश्न-उत्तर सँगालो” प्रकाशनमा ल्याएको छ । यस सँगालोबाट नेपालीहरूलाई मानवअधिकार, मानवअधिकारको संरक्षण, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा विश्वमा भएका मानवअधिकार सम्बन्धी सन्धि सम्झौताको बारेमा जानकारी प्राप्त हुनेछ । खासगरी सर्वसाधारण नेपालीहरूलाई आफ्ना अधिकारप्रति सचेत रहन यसले थप बल प्रदान गर्ने छ ।

मानवअधिकारका समग्र विषय र दस्तावेजहरूलाई यस पुस्तिकाले समेट्न नसके पनि मानवअधिकारका आधारभूत अवधारणाहरूलाई प्रश्नोत्तरको रूपमा प्रस्तुत गरिएबाट सबै साधारणहरूलाई बुझ्न सजिलो हुन गई ब्यक्तिको धारणा र ब्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन यो न्यान पुग्न सक्छ भने अयोगको विश्वास छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

(विषय-सूची)

विषय	पेज नं.
१. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग	१
२. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (उजुरी, कारबाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली, २०५७ सम्बन्धी जानकारी	६
३. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३	११
४. महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९	१३
५. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९	१८
६. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५	२२
७. आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६	२५
८. नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६	२८
९. यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४	३२
१०. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन	३४
११. मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८	३७

१. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

१. मानवअधिकार भनेको के हो ? मानवअधिकार आयोग ऐन २०५३ ले यसलाई कसरी परिभाषित गरेको छ ?

उत्तर: मानिसले मानिसकै हैसियतमा मर्यादित भएर बाँच्नका लागि आवश्यक पर्ने सबै अधिकारहरूलाई मानवअधिकार भनिन्छ । मानवअधिकार आयोग ऐन २०५३ ले मानवअधिकारलाई 'व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार तथा नेपाल पक्ष भएका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौतामा निहित अधिकार' भनी परिभाषित गरेको छ ।

२. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग भन्नाले के बुझ्नु हुन्छ ? यसको मुख्य कर्तव्य के हो ?

उत्तर: राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग भनेको मानवअधिकारसम्बन्धी स्वतन्त्र र स्वायत्त राष्ट्रिय निकाय हो । यसको गठन मानवअधिकार आयोग ऐन २०५३ अनुसार २०५७ साल जेठ १३ गते भएको हो । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा यसलाई संवैधानिक अङ्गका रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । यसको स्थापना पेरिस सिद्धान्तमा आधारित छ ।

३. पेरिस सिद्धान्त भनेको के हो ? यस सिद्धान्तअनुसार मानवअधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय निकायमा हुनुपर्ने आवश्यक तत्वहरू के-के हुन् ?

उत्तर: मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि मानवअधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूको मापदण्ड तय गर्ने र मार्गनिर्देशन गर्ने सिद्धान्तलाई पेरिस सिद्धान्त भनिन्छ । उक्त दस्तावेज फ्रान्सको पेरिसमा १९९१ मा सम्पन्न विभिन्न राष्ट्रहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा प्रस्तावित भई सन् १९९३ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाबाट पारित भएको हो ।

पेरिस सिद्धान्तअनुसार मानवअधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूमा हुनुपर्ने आवश्यक तत्वहरू यसप्रकार छन्: १. स्वतन्त्रता, २. स्वायत्तता, ३. निर्धारित क्षेत्राधिकार तथा पर्याप्त शक्ति, ४. पहुँच, ५. सहयोग, ६. कार्य दक्षता, र ७. दायित्वबोध ।

४. आयोगमा कति जना पदाधिकारीहरू रहन्छन् र ती कुन-कुन क्षेत्रबाट नियुक्त हुन्छन् ?

उत्तर: आयोगमा १ जना अध्यक्ष र ४ जना सदस्यसहित ५ जना पदाधिकारीहरू र हुने व्यवस्था छ । मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश पदबाट सेवा निवृत्त व्यक्ति वा समाज सेवाका क्षेत्रमा क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरूमध्येबाट एकजना अध्यक्ष रहने व्यवस्था छ । त्यसैगरी, मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन वा समाजसेवाका क्षेत्रमा क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरू मध्येबाट चारजना सदस्य रहने व्यवस्था छ । आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको पदावधि नियुक्ति भएको मितिले ६ वर्षको हुन्छ ।

५. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको मुख्य कर्तव्य के हो ? ती कर्तव्य पूरा गर्न आयोगले के-कस्ता कार्यहरू गर्दछ ?

उत्तर: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३२ मा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यस अनुसार मानवअधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु आयोगको प्रमुख कर्तव्य हो । ती कर्तव्यहरू पूरा गर्न राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले निम्न कार्यहरू गर्दछ:

- (क) कुनै व्यक्ति वा समूहको मानवअधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा पीडित व्यक्ति आफैँ वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजुरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको जानकारी वा आयोगको आफ्नै स्वविवेकमा त्यसको छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषी उपर कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने,
- (ख) मानवअधिकारको उल्लङ्घन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा कर्तव्य पालन नगरेमा वा जिम्मेवारी पूरा गर्न वा कर्तव्य पालना गर्न उदासिनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारी उपर विभागीय कारवाही गर्न सम्बन्धित अधिकारी समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ग) मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिका विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने आवश्यकता भएमा कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने,

- (घ) मानवअधिकारको सचेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,
- (ङ) मानवअधिकारको उल्लङ्घनकर्तालाई विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (च) मानवअधिकारसँग सम्बन्धित प्रचलित कानूनको आवधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नु पर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (छ) मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नु पर्ने भएमा त्यसको कारणसहित नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने र पक्ष बनिसकेका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा सोको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ज) मानवअधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेको सिफारिस वा निर्देशन पालना वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानून बमोजिम सार्वजनिक गरी मानवअधिकार उल्लङ्घनकर्ताको रूपमा अभिलेख गर्ने ।

६. आयोगले मानवअधिकार संरक्षण सम्बन्धी कस्ता कार्यहरू गर्दछ ?

उत्तर: आयोगले मानवअधिकारको संरक्षणसम्बन्धी निम्नानुसारका कार्यहरू गर्दछ:-

- (क) मानवअधिकारको उल्लङ्घन र दुरुत्साहन रोक्ने सम्बन्धमा छानबिन अनुसन्धान गर्ने,
- (ख) नेपाल सरकारअन्तर्गतका निकाय, कारागार वा कुनै संस्थाको भ्रमण, निरीक्षण, अवलोकन गर्ने र मानवअधिकारको संरक्षणका लागि त्यस्ता संस्थाको काम कारबाही, भौतिक सुविधा आदिका सम्बन्धमा सुझाव दिने,
- (ग) मानवअधिकारको प्रचलनका लागि संविधान तथा प्रचलित अन्य कानूनद्वारा दिइएको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सिफारिस गर्ने,
- (घ) मानवअधिकार स्थितिको अनुगमन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने तथा सम्बद्ध पक्षलाई मानवअधिकारको स्थिति सुधारका लागि सुझाव दिने ।

७. आयोगले मानवअधिकारको प्रवर्द्धनसम्बन्धी कस्ता कार्यहरू गर्दछ ?

उत्तर: आयोगले मानवअधिकारको प्रवर्द्धनसम्बन्धी निम्नानुसारका कार्यहरू गर्दछ :-

- क) मानवअधिकार प्रवर्द्धनका लागि तालिम, गोष्ठी, सम्मेलन, आदि सञ्चालन गर्ने,
- ख) सबै प्रकारका सञ्चारमाध्यमको प्रयोग गरी स्थानीय तहसम्म मानवअधिकार सचेतना अभिवृद्धि गर्ने,
- ग) मानवअधिकारका विभिन्न विषयमा जानकारी दिने पुस्तक-पुस्तिका, पत्रिकालगायत प्रकाशन गर्ने,
- घ) औपचारिक वा अनौपचारिक शिक्षा प्रणालीमार्फत् मानवअधिकार शिक्षाको प्रचार प्रसार गर्ने,
- ङ) मानवअधिकारको संरक्षण सम्बन्धमा विद्यमान कानुनी प्रत्याभूतिहरूबारे लक्षित समुदायलाई अवगत तथा सचेत गराउने,
- च) मानवअधिकारसम्बन्धी गैरसरकारी संस्थाहरूका प्रयासहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने,
- छ) मुलुकको विद्यमान मानवअधिकारको स्थितिका बारेमा नियमित समीक्षा गर्ने ।
- ज) मानवअधिकारको प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक र उचित ठानेका आवश्यक अन्य कार्यहरू गर्ने ।

८. मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको पक्षराष्ट्र भनेको के हो ?

उत्तर: मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज भन्नाले मानवअधिकार प्राप्तिलाई नियमित, प्रभावकारी र संरक्षित बनाउन संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र उसले मान्यता दिएका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले बनाएका कानुनी दस्तावेज भन्ने बुझिन्छ । यस अन्तर्गत सन्धि (Treaty), वा महासन्धि (Convention), प्रतिज्ञापत्र (Covenant), प्रलेख (Protocol), घोषणापत्र (Declaration), सिफारिस (Recommendation), सङ्कल्प प्रस्ताव (Resolution) आदि पर्दछन् । अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा हस्ताक्षर गरी त्यसलाई पालना गर्ने प्रतिबद्धता जनाएका राष्ट्रलाई 'पक्षराष्ट्र' भनिन्छ । सबै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू हस्ताक्षर गर्ने पर्ने प्रकृतिका हुँदैनन् । अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि, प्रतिज्ञापत्र र प्रलेखहरूमा सम्बन्धित देशले हस्ताक्षर गर्नु पर्दछ र त्यो कानून बाध्यात्मक हुन्छ । घोषणापत्र, सिफारिस र सङ्कल्प प्रस्तावहरू

कुनै पनि राष्ट्रका लागि बाध्यात्मक हुँदैनन् तर नैतिक रूपमा दबाव दिने किसिमका हुन्छन् ।

९. अहिलेसम्म नेपाल कतिओटा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिका सम्बन्धी दस्तावेजहरूको पक्षराष्ट्र भईसकेको छ ?

उत्तर: नेपाल अहिलेसम्म १९ ओटा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिहरूको र ११ ओटा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी श्रम सङ्गठनका महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र भईसकेको छ । त्यसैगरी, नेपालले ३ ओटा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय इच्छाधीन आलेखहरू र ४ ओटा जेनेभा महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरिसकेको छ ।

१०. आयोगले नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू सम्बन्धमा के गर्छ ?

उत्तर: आयोगले नेपाल पक्ष (पक्षराष्ट्र) भएका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूका सम्बन्धमा निम्न कार्यहरू गर्दछ :-

- (क) मानवअधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता तथा दस्तावेजहरूको अध्ययन गरी नेपाल सरकारलाई सम्बन्धित व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक र उपयुक्त सुझाव दिने,
- (ख) मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतामा भएका व्यवस्था बमोजिम नेपालले पठाउनु पर्ने प्रतिवेदनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिने,
- (ग) मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता अनुरूप नेपालले प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने दायित्व भएका विषयमा नेपाल सरकारलाई राय दिने ।

११. नेपाल पक्ष भएका महासन्धि अनुरूप नेपालले कस्तो कानुनी दायित्व पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ ?

उत्तर: नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) ले नेपाल पक्ष भएका सबै सन्धिहरू नेपालको राष्ट्रिय कानून सरह हुने तथा राष्ट्रिय कानून र त्यस्ता सन्धिहरू परस्पर बाझिएमा सन्धिको प्रावधान लागू हुने व्यवस्था गरेको छ । तसर्थ महासन्धिले सिर्जना गरेका दायित्वहरू पूरा गर्नु तथा महासन्धिलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु सरकारको कर्तव्य हो ।

१२. आयोगको क्षेत्राधिकार नरहेको क्षेत्र कुन हो ?

उत्तर: नेपालको अन्तरिम सविधान २०६३ को धारा १३२ (४) मा 'सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारको विषयमा आयोगलाई क्षेत्राधिकार हुनेछैन । तर मानवअधिकार वा मानवीय कानूनको उल्लङ्घन भएको विषयमा कारवाही चलाउन बाधा पर्ने छैन' भनी उल्लेख गरिएको छ ।

१३. उजुरी भनेको के हो ? मानवअधिकारको उल्लङ्घन भएमा कहाँ र कसले उजुरी दिन सक्छ ? उजुरी दिएकै कारण कानून बमोजिम मुद्दा चलाउन बाधा पर्छ ?

उत्तर: उजुरी भन्नाले कुनै फिरादपत्र, अपिल, माग वा दावी गरिएका लिखित वा मौखिक व्यवहारको कागजात वा अन्य कुनै दस्तावेज भन्ने बुझाउँछ । मानवअधिकार आयोग (उजुरी, कारवाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली, २०५७ को दफा २ (ग) मा उजुरीको परिभाषा यसरी दिइएको छ-

'उजुरी' भन्नाले (मानवअधिकार आयोग) ऐनको दफा ९ को उपदफा (२) को खण्ड-क को उपखण्ड (१) र (२) मा उल्लिखित कुनै विषयमा आयोगसमक्ष दिएको निवेदन वा उजुरी सम्बन्धित र सो शब्दले अन्य कुनै स्रोतबाट सो विषयमा आयोगलाई प्राप्त भएको जानकारी समेतलाई जनाउँछ ।

मानवअधिकार उल्लङ्घन भएमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका कुनै पनि कार्यालयमा उजुरी गर्न सकिन्छ । त्यस्तो उजुरी गर्दा पीडित व्यक्ति आफैले वा निजको तर्फबाट कसैले उजुरी दिन सक्छ । उजुरी दिँदा कुनै दस्तुर लाग्दैन । आयोगबाट कारवाही वा जाँचबुझ भएको कारणबाट मात्र कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन कुनै बाधा पर्दैन ।

१४. आयोगमा मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरी कसरी र कुन-कुन माध्यमबाट गर्न सकिन्छ ?

उत्तर: उजुर गर्ने व्यक्ति आफै उपस्थित भई वा पीडितका तर्फबाट कसैले लिखित वा मौखिक निवेदन दिएर, आयोगमा मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरी गर्न सकिन्छ । यस्तो उजुरी गर्दा निम्न माध्यमको प्रयोग गर्न सकिन्छ :-

- (क) कसैले लिखित वा मौखिक निवेदनबाट,
- (ख) टेलिफोनमार्फत्,

(ग) हुलाक, द्रुत डाक सेवा, आकाशवाणी (टेलिग्राम), टेलिफ्याक्स, टेलेक्स, फ्याक्स, इ-फ्याक्स, इमेल वा लिखित अभिलेख राख्न सकिने अन्य दूर सञ्चारका माध्यममार्फत् ।

१५. आयोगमा मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरी गर्दा उजुर कर्ताले के-के कुरा खुलाउनु पर्छ ?

उत्तर: उजुरी गर्दा उजुरीकर्ताले निम्न कुराहरू खुलाउनुपर्छ :-

- (क) उजुरी गर्ने व्यक्तिको नाम, थर र ठेगाना,
- (ख) कुनै संस्थाको तर्फबाट उजुरी परेको भए सो संस्थाको विवरण,
- (ग) उजुरीको विषय,
- (घ) उजुरी गर्नुपर्ने कारण,
- (ङ) उजुरीको सङ्क्षिप्त व्यहोरा,
- (च) उजुरीलाई समर्थन वा पुष्टि गर्ने कुनै प्रमाण,
- (छ) उजुरकर्ताले माग गरेको उपचारको विवरण,
- (ज) उजुरीको विषयमा अन्यत्र कुनै उजुरी गरेको भए सो को विवरण
- (झ) अन्य प्रासङ्गिक कुरा ।

१६. अति जरुरी विषयको उजुरी केलाई मानिन्छ ?

उत्तर: निम्न प्रकारका उजुरीलाई अति जरुरी विषयको उजुरी मानिन्छ :-

- (क) कसैको मृत्यु भएको वा मृत्यु हुने सम्भावना रहेको,
- (ख) कठोर यातना दिएको,
- (ग) मानसिक अवस्था विकृष्ट भएको,
- (घ) कुनै समूह वा सम्प्रदाय नै पीडित भएको ।

१७. के आयोगमा परेको उजुरीमा मिलापत्र हुन सक्छ ? मिलापत्र भएपछि उजुरी के हुन्छ ?

उत्तर: आयोगमा विचाराधीन रहेको कुनै उजुरीका सम्बन्धमा सम्बन्धित पक्षहरूले मिलापत्र गरी पाउन संयुक्त निवेदन गरेमा र मिलापत्र गर्दा पीडित पक्षको मानवअधिकारको संरक्षण हुने भएमा मिलापत्र हुनसक्छ । पक्षहरूबीच मिलापत्र भएमा आयोगमा परेको उजुरीको कारवाही अन्त्य हुन्छ ।

१८. कस्तो अवस्थामा आयोगले उजुरीलाई तामेलीमा राख्न वा खारेज गर्न सक्छ ?

उत्तर: राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले निम्न अवस्थामा उजुरीलाई तामेलीमा राख्न वा खारेज गर्न सक्छ:

- (क) उजुर गर्ने व्यक्ति वा पीडित व्यक्तिको नाम उल्लेख नभएमा,
- (ख) अस्पष्ट वा काल्पनिक विषयको उजुरी भएमा,
- (ग) मानवअधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित विषयको उजुरी नभएमा,
- (घ) आयोगको अधिकार क्षेत्र नहुने विषयमा उजुरी परेको भएमा,
- (ङ) पहिलो नजरमा नै भुठा वा तथ्यहीन विषयमा उजुरी परेको देखिएमा,
- (च) रीत नपुगेको उजुरी भएमा,
- (छ) एकपटक आयोगले ठहर गरिसकेको विषयमा उजुरी परेको भएमा ।

१९. आयोगले मानवअधिकार उल्लङ्घन भए-नभएको ठहर कसरी गर्छ ?

उत्तर: आयोगले निम्न लिखित प्रमाणहरूका आधारमा मानवअधिकारको उल्लङ्घन भए-नभएको ठहर गर्दछ :- (क) आयोगमा प्राप्त भएका उजुरीका सम्बन्धमा छानबिन र अनुसन्धानबाट, (ख) जाँचबुझ गरी प्राप्त हुन आएका सबुद प्रमाण तथा प्रतिवेदनका आधारमा, र (ग) सार्वजनिक सुनुवाई गरेकोमा त्यस्तो सुनुवाईको आधारमा ।

२०. कुनै निकाय, सार्वजनिक/सरकारी अधिकारी वा कर्मचारी दोषी देखिएमा कारवाहीको सम्बन्धमा कस्तो कार्यविधि अपनाइन्छ ?

उत्तर: कुनै निकाय, सार्वजनिक/सरकारी अधिकारी वा कर्मचारी दोषी देखिएमा निज माथि आवश्यक कारवाही गर्न आयोगले सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीलाई लेखी पठाउनेछ । आयोगले त्यसरी लेखी पठाएमा त्यसबमोजिम कानुनी वा विभागीय कारवाही गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व हुन्छ । कुनै कारणबाट कारवाही गर्न नमिल्ने भए त्यसको कारणसहित तीन महिनाभित्र सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीले आयोगलाई जानकारी दिनुपर्ने छ ।

२१. कस्ता-कस्ता मानवअधिकार उल्लङ्घन ठहर भएमा क्षतिपूर्ति दिलाइने व्यवस्था छ ?

उत्तर: राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (उजुरी, कारवाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण)

नियमावली, २०५७ अनुसार मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी निम्न प्रकारका घटना

भएमा क्षतिपूर्ति दिलाइने व्यवस्था छ :-

- (क) मानवअधिकारको उल्लङ्घनबाट कसैको मृत्यु भएमा,
- (ख) यातना दिइएकोमा,
- (ग) गैरकानुनी रूपमा थुनामा राखिएकोमा,
- (घ) शारीरिक चोटपटक लगाइएकोमा,
- (ङ) भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेकोमा ।

२२. मानवअधिकारको उल्लङ्घन भएको ठहर भएमा क्षतिपूर्तिको लागि आयोगले के गर्छ ?

उत्तर: आयोगले मानवअधिकारको उल्लङ्घन भएको ठहर गरेमा क्षतिपूर्ति दिलाउन सम्बन्धित निकायलाई लेखी पठाउने व्यवस्था छ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (उजुरी, कारवाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली, २०५७ मा क्षतिपूर्तिसम्बन्धी निम्न व्यवस्था छ-

- (क) मानवअधिकार उल्लङ्घन भएको कारणबाट मृत्यु भएमा- एक लाखदेखि तीन लाख रूपैयाँसम्म,
- (ख) मानवअधिकार उल्लङ्घन गरी यातना दिएकोमा - बढीमा एकलाख रूपैयाँसम्म,
- (ग) मानवअधिकार उल्लङ्घन गरी कसैलाई शारीरिक चोटपटक पुऱ्याएको वा शारीरिक अङ्गभङ्ग भएको वा यौन दुर्व्यवहार गरेकोमा - बढीमा एक लाख रूपैयाँसम्म,
- (घ) मानवअधिकारको उल्लङ्घन गरी कसैलाई गैरकानुनी रूपमा थुनामा राखिएकोमा - प्रत्येक दिनको एक सय देखि दुई सय रूपैयाँसम्म,
- (ङ) भेदभाव गरी मानवअधिकार उल्लङ्घन गरेकोमा - एक लाख रूपैयाँसम्म ।

२३. क्षतिपूर्ति रकम पीडितलाई कति समयभित्र दिनुपर्दछ ? पीडितको मृत्यु भइसकेको वा होस ठेगानमा नभएको अवस्थामा क्षतिपूर्ति कसलाई दिइन्छ ?

उत्तर: आयोगबाट लेखी पठाएको तीन महिनाभित्र सम्बन्धित निकायले पीडितलाई क्षतिपूर्ति रकम दिनुपर्दछ । पीडितको मृत्यु भइसकेको भए वा निजको होस

ठेगानामा नभए निजका आश्रित क्रमशः पति वा पत्नी, बुवा वा आमा, छोरा वा छोरी, दाजु वा भाइ, दिदी वा बहिनी, नाति वा नातिनीलाई दिनु पर्दछ ।

२४. आयोगलाई जाँचबुझसम्बन्धी कस्तो अधिकार रहेको छ ? त्यस्तो जाँचबुझको कार्यलाई असहयोग गरेमा आयोगले के गर्न सक्छ ?

उत्तर: आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र पर्न आएका उजुरी, निवेदन वा प्रतिवेदनहरूको कारवाही गर्ने सम्बन्धमा आयोगलाई प्रचलित नेपालको कानूनबमोजिम अदालतलाई भए सरहको अधिकार रहेको छ । आयोगले जाँचबुझका सम्बन्धमा माग गरेका कागजात वा आवश्यक प्रमाणहरू नपठाउने, आयोगको कार्यमा असहयोग गर्ने वा आयोगमा उपस्थितिको लागि बोलाएकोमा उपस्थित नभई अटेर गर्नेलाई आयोगले विशेष टिप्पणी लेखी कारवाहीका लागि नेपाल सरकार, अधिकारप्राप्त निकाय वा अधिकारी समक्ष पठाउन सक्छ ।

३. नेपालको अन्तरिम संविधान-२०६३

१. मौलिक हक भनेको के हो ? नेपालको अन्तरिम संविधान-२०६३ मा मौलिक हकसम्बन्धी कस्तो प्रावधान रहेको छ ?

उत्तर: राज्यले आफ्ना नागरिकहरूलाई प्रत्याभूत गर्न सुनिश्चित गरेका हक र अधिकारलाई मौलिक हक भनिन्छ। त्यस्ता मौलिक हकहरू संविधानमा व्यवस्था गरिएका हुन्छन्। मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य मान्यता बमोजिम ती मौलिक हकहरू आफ्ना नागरिकलाई उपलब्ध गराउन राज्यले प्रतिबद्धता जनाएको हुन्छ। प्रजातान्त्रिक प्रणाली भएका देशका संविधानमा मौलिक हकलाई कतैबाट हनन हुन नदिन न्यायालयले संरक्षण गर्ने प्रावधान राखिएको हुन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग ३ मा दिइएका मौलिक हकहरू यसप्रकार छन् :

धारा १२: स्वतन्त्रताको हक, धारा १३: समानताको हक, धारा १४: छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक, धारा १५: प्रकाशन, प्रसारण तथा छापाखानासम्बन्धी हक, धारा १६: वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, धारा १७: शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक, धारा १८: रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक, धारा १९: सम्पत्तिको हक, धारा २०: महिलाको हक, धारा २१: सामाजिक न्यायको हक, धारा २२: बालबालिकाको हक, धारा २३: धर्मसम्बन्धी हक, धारा २४: न्यायसम्बन्धी हक, धारा २५: निवारक नजरबन्दविरुद्धको हक, धारा २६: यातना विरुद्धको हक, धारा २७: सूचनाको हक, धारा २८: गोपनीयताको हक, धारा २९: शोषण विरुद्धको हक, धारा ३०: श्रमसम्बन्धी हक, धारा ३१: देश निकाला विरुद्धको हक र धारा ३२: संवैधानिक उपचारको हक।

२. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ अनुसार सङ्कटकालीन अवस्थामा निलम्बन गर्न सकिने मौलिक हकहरू कुन कुन हुन ?

उत्तर: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ अनुसार सङ्कटकालीन अवस्थामा निलम्बन गर्न सकिने मौलिक हकहरू यसप्रकार छन् : नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट उपधारा (१) बमोजिम सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश गरिदा सो घोषणा वा आदेश बहाल रहेसम्मको लागि भाग ३ मा व्यवस्था भएका मौलिक

हक निलम्बन गर्न सकिनेछ। तर धारा १२ को उपधारा (१) र (२) र उपधारा (३) को खण्ड 'ग' र 'घ', धारा १३, (४) धारा १५ को उपधारा (२) र (३), धारा १६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २६, २९, ३० र ३१ तथा त्यस्ता धारासँग सम्बन्धित धारा ३२ बमोजिम संवैधानिक उपचारको हक र बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचार प्राप्त गर्ने हक निलम्बन गरिनेछैन।

३. महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९

(Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women, 1979)

१. महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि भन्नाले के बुझ्नु हुन्छ ? यसले महिलाविरुद्धको भेदभावलाई कसरी परिभाषित गरेको छ ?

उत्तर: महिलाविरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि महिलाको मानवअधिकार संरक्षण गर्ने प्रमुख महासन्धि हो। महिलाविरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन गर्नु एवम् महिला र पुरुषबीच समानता कायम गर्नु यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाद्वारा १८ डिसेम्बर, १९७९ मा पारित भई ३ सेप्टेम्बर, १९८१ देखि लागू भएको हो। यो महासन्धिमा ३० ओटा धाराहरू रहेका छन्। यो महासन्धिलाई नेपालले २२ अप्रिल, १९९१ मा बिना कुनै सर्त अनुमोदन गरेको थियो।

यो महासन्धिको धारा १ अनुसार 'महिलाविरुद्धको भेदभाव भन्नाले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक वा अन्य कुनै पनि विषयमा वैवाहिक स्थिति जे जस्तो रहेको भएता पनि लिङ्गको आधारमा गरिने कुनै पनि भेदभाव, बहिष्कार वा प्रतिबन्धलाई जनाउँदछ।'

२ यो महासन्धिले महिलालाई के कस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिद्वारा महिलाहरूलाई प्रदान गरिएका अधिकारहरू निम्न छन् :-
क) बेचबिखन तथा वेश्यावृत्तिको लागि गरिने यौन शोषणविरुद्धको अधिकार, धारा-६ ;
ख) सार्वजनिक र राजनीतिक जीवनमा सहभागिताको अधिकार, धारा-७ ;
ग) अन्तर्राष्ट्रिय तहमा सहभागी हुन पाउने समान अधिकार, धारा-८ ;
घ) राष्ट्रियता सम्बन्धी अधिकार, धारा-९;
ङ) शिक्षा सम्बन्धी अधिकार, धारा-१०;
च) रोजगारीको अधिकार, धारा-११;
छ) स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकार, धारा-१२;

ज) आर्थिक तथा पारिवारिक लाभको अधिकार, धारा-१३;
झ) ग्रामीण महिलालाई विशेष अधिकार, धारा-१४;
ञ) कानुनी समानताको अधिकार, धारा-१५;
ट) विवाह तथा परिवारको अधिकार, धारा-१६।

३. महिलालाई सार्वजनिक र राजनीतिक जीवनमा सहभागिताको के कस्तो अधिकार प्राप्त छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा-७ ले महिलालाई सार्वजनिक र राजनीतिक जीवनमा पुरुषसह समान सहभागिताको अधिकार प्रदान गरेको छ।

यसअन्तर्गत निम्न अधिकारहरू छन् :-

(क) प्रत्येक महिलालाई मत दिन पाउने अधिकार,
(ख) सार्वजनिक रूपमा सार्वजनिक पद धारण गर्ने अधिकार,
(ग) नीति निर्माणमा सरिक हुने अधिकार,
(घ) गैरसरकारी संस्था, राजनीतिक सङ्गठन तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा सहभागी हुने अधिकार।

४. यो महासन्धिले महिलाको राष्ट्रियता सम्बन्धमा कस्तो व्यवस्था गरेको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा ९ ले महिलाको राष्ट्रियता सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको छ :-

(क) महिलालाई पुरुषसह राष्ट्रियता प्राप्त गर्ने, परिवर्तन गर्ने वा धारण गर्ने समान अधिकार,
(ख) विदेशीसँग विवाह भएको कारणबाट वा पतिले राष्ट्रियता परिवर्तन गरेको कारणबाट पत्नीको राष्ट्रियता स्वतः परिवर्तन नहुने अधिकार,
(ग) पतिको राष्ट्रियता जे-जस्तो भएता पनि महिलालाई आफ्नो इच्छानुसारको राष्ट्रियता धारण गर्न पाउने अधिकार,
(घ) सन्तानलाई राष्ट्रियता दिलाउने सम्बन्धमा पुरुषसह महिलालाई पनि समान अधिकार।

५. यो महासन्धिले महिलालाई शिक्षा क्षेत्रमा कस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा १० ले शिक्षा क्षेत्रमा महिलालाई पनि पुरुषसह निम्न अधिकारहरू प्रदान गरेको छ :-

- (क) अध्ययन गर्ने र उपाधि पाउने अधिकार,
- (ख) सबै प्रकारका व्यावसायिक प्रशिक्षणको अधिकार,
- (ग) समान भौतिक सुविधाको शैक्षिक अधिकार,
- (घ) छात्रवृत्ति सम्बन्धी अधिकार,
- (ङ) पढाइ छोड्ने छात्राहरूका लागि सक्रिय रूपमा शैक्षिक कार्यक्रममा सहभागी हुन पाउने अधिकार,
- (च) खेलकुद तथा शारीरिक शिक्षामा भाग लिन पाउने समान अवसरको अधिकार,
- (छ) परिवार नियोजनसम्बन्धी सूचना/सल्लाह एवम् परिवारको स्वास्थ्यसम्बन्धी जानकारी पाउने अधिकार ।

६. यो महासन्धिले महिलालाई रोजगारी सम्बन्धी कस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा ११ ले महिलालाई पनि पुरुषसह रोजगारी सम्बन्धी अधिकारहरू प्रदान गरेको छ । त्यस्तै यसै धाराले विवाह वा मातृत्वका आधारमा महिलाविरुद्ध हुने भेदभाव विरुद्धका अधिकारहरू समेत सुनिश्चित गरेको छ । ती अधिकारहरू निम्न छन्:-

- (क) रोजगारीमा समान अवसरको अधिकार,
- (ख) स्वतन्त्र रूपमा रोजगारी चयन गर्न पाउने अधिकार,
- (ग) सेवाका सर्त र सुरक्षासम्बन्धी अधिकार,
- (घ) समान पारिश्रमिक तथा सुविधाको अधिकार,
- (ङ) पूरा तलब सहितको प्रसूति विदाको अधिकार,
- (च) गर्भवती भएका आधारमा पदबाट हटाउन नपाउने अधिकार
- (छ) बाल स्याहार सुविधा उपभोगको अधिकार,
- (ज) गर्भवती महिलालाई जोखिमपूर्ण काममा लगाउन नपाउने अधिकार ।

७. यो महासन्धिले महिलाको स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारमा के कस्तो व्यवस्था गरेको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा-१२ ले स्वास्थ्य क्षेत्रमा महिलामाथि हुने भेदभाव विरुद्ध निम्न अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ।

- (क) महिलालाई परिवार नियोजनसँग सम्बन्धित कुराहरू लगायत स्वास्थ्य र स्याहारसम्बन्धी सेवा बिना कुनै भेदभाव पुरुषसह प्रदान गर्नुपर्ने,
- (ख) महिलालाई गर्भवती, प्रसूति र प्रसूतिपश्चात्को समयमा चाहिने आवश्यक सेवाहरू उपलब्ध गराउनुपर्ने,
- (ग) गर्भवती तथा स्तनपानको समयमा महिलालाई पर्याप्त पोषण उपलब्ध गराउन आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

८. यो महासन्धिले ग्रामीण महिलालाई के-कस्ता विशेष अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

उत्तर: यस महासन्धिको धारा १४ ले ग्रामीण महिलालाई पुरुषसह विकासमा सहभागी हुन देहायका अधिकारहरू प्रदान गरेको छ :-

- (क) विकास योजनाको विस्तृतीकरण र कार्यान्वयनको सबै तहमा भाग लिन पाउने अधिकार,
- (ख) परिवार नियोजनका सूचना, सल्लाह र सेवालगायत पर्याप्त स्वास्थ्य सुविधा पाउने अधिकार,
- (ग) सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमबाट प्रत्यक्ष लाभ प्राप्त गर्ने अधिकार,
- (घ) औपचारिक तथा अनौपचारिक तालिम र शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार,
- (ङ) स्वरोजगारीका लागि स्वावलम्बन समूहहरू तथा सहकारी संस्थाहरू गठन गर्न पाउने अधिकार,
- (च) समस्त सामुदायिक क्रियाकलापमा भाग लिन पाउने अधिकार,
- (छ) आवास, सरसफाई, विद्युत्, यातायात, खानेपानी तथा सञ्चारसम्बन्धी व्यवस्थाहरू उपभोग गर्न पाउने अधिकार ।

९. महिलाहरूलाई विवाह र परिवारको सम्बन्धमा के के अधिकारहरू प्राप्त छन् ?

उत्तर: महासन्धिको धारा १६ ले महिलालाई विवाह र परिवारको सम्बन्धमा देहायबमोजिमको अधिकार प्रदान गरेको छ।

- (क) विवाह गर्ने अधिकार,
- (ख) स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो जीवनसाथी छान्न पाउने अधिकार,
- (ग) सम्बन्ध विच्छेदको अधिकार,
- (घ) सम्पत्तिमा पति-पत्नी दुवैको समान अधिकार,
- (ङ) सन्तान कति जन्माउने, कहिले जन्माउने भन्ने कुरा निर्धारण गर्न पाउने अधिकार,
- (च) सन्तानको संरक्षकत्व ग्रहण गर्न पाउने अधिकार।

**५. बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९
(Convention on the Rights of Child, 1989)**

१. बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि भन्नाले के बुझिन्छ ? नेपालले यो महासन्धिलाई कहिले अनुमोदन गरेको थियो ?

उत्तर: बालबालिकाको अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलाई नै बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि भनिन्छ। यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाबाट २० नोभेम्बर १९८९ मा पारित भई २ सेप्टेम्बर १९९० देखि लागू भएको हो। यो महासन्धिमा ५४ ओटा धाराहरू रहेका छन्। नेपालले यो महासन्धिलाई १४ सेप्टेम्बर, १९९० मा अनुमोदन गरेको थियो। यो महासन्धिको धारा १८ अनुसार बालबालिकाको पालनपोषण लागि प्राथमिक दायित्व आमा बाबुको हुन्छ, र यसलाई राज्यले पनि सहयोग गर्नुपर्छ।

२. यो महासन्धिले बालबालिकालाई कसरी परिभाषित गरेको छ ? साथै यो महासन्धिले बालबालिकालाई के-कस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा १ मा बालबालिकासम्बन्धी कानूनले पहिले नै वालिग हुन्छ, भनी तोकेकोमा बाहेक १८ वर्षभन्दा कम उमेरका मानिसलाई बालबालिका मान्नुपर्छ भनी परिभाषित गरेको छ। यो महासन्धिले बालबालिकाहरूलाई निम्न अधिकारहरू प्रदान गरेको छ:-

- (क) नाम र राष्ट्रियताको अधिकार, धारा- ७ ;
- (ख) आमाबाबुसँग बसोबास गर्ने अधिकार, धारा- ९ ;
- (ग) पारिवारिक पुनर्मिलनको अधिकार, धारा- १० ;
- (घ) बालबालिकाको विचार प्रकट गर्न पाउने र विचारले उचित मान्यता पाउने अधिकार, धारा- ११;
- (ङ) अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार, धारा- १३ ;
- (च) विचार, विवेक र धर्मसम्बन्धी स्वतन्त्रताको अधिकार, धारा- १४ ;
- (छ) सङ्गठन सम्बन्धी स्वतन्त्रताको अधिकार, धारा- १५ ;
- (झ) निजीपन संरक्षणको अधिकार, उचित जानकारीको प्राप्तिको अधिकार, धारा- १६ ;

- (त्र) अपाङ्ग बालबालिकाहरूको अधिकार, धारा- २३ ;
- (ट) स्वास्थ्य र स्वास्थ्यसेवाको अधिकार, धारा- २४ ;
- (ठ) सामाजिक सुरक्षाको अधिकार, धारा- २६ ;
- (ड) शिक्षाको अधिकार, धारा- २८ ;
- (ढ) अल्पसङ्ख्यक वा आदिवासी जनताका बालबालिकाले पाउनुपर्ने अधिकार, धारा- ३० ;
- (ण) फुर्सद, आराम र साँस्कृतिक क्रियाकलापहरू गर्न पाउने अधिकार, धारा- ३१ ;
- (त) लागू पदार्थको दुरुपयोग सम्बन्धी अधिकार, धारा- ३३ ;
- (थ) यौन शोषणबाट संरक्षण पाउनुपर्ने अधिकार, धारा- ३४ ;
- (द) अन्य किसिमको शोषणबाट सुरक्षित हुने अधिकार, धारा- ३६ ।

३. बालबालिकाप्रति राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व के के हुन् ?

उत्तर: यो महासन्धि अनुसार बालबालिकाप्रति राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वहरू निम्न छन् :-

- (क) भेदभाव गर्न नहुने, धारा- २;
- (ख) आमाबाबु वा अन्य जिम्मेवार मानिसहरूले बेवास्ता गरेमा पर्याप्त स्याहार गर्नुपर्ने, धारा- ३;
- (ग) अधिकारहरूको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने, धारा- ४;
- (घ) बाबुआमाको मार्गदर्शन र बालबालिकाको उदयोन्मुख क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने, धारा- ५;
- (ड) दीर्घजीवन र विकास गर्नुपर्ने, धारा- ६
- (च) परिचय संरक्षण गर्नुपर्ने, धारा- ८;
- (छ) बाबुआमाबाट बिछोड भएमा संरक्षण दिनुपर्ने, धारा- ९;
- (ज) बालबालिकाहरूको विदेशमा अवैध स्थानान्तरण वा अपहरणसम्बन्धी अधिकारको रक्षा गर्नुपर्ने, धारा- ११;
- (झ) बालबालिकाहरूलाई ज्ञानबद्धक जानकारी दिनुपर्ने, धारा- १७ ;
- (ञ) दुर्यवहार र उपेक्षाबाट संरक्षण गर्नुपर्ने, धारा- १९;
- (ट) परिवारबिहीन बालबालिकाको संरक्षण गर्नुपर्ने, धारा- २०;
- (ठ) शरणार्थी बालबालिकालाई संरक्षण र सहयोग गर्नुपर्ने, धारा- २२;
- (ड) बाल मजदुरको संरक्षण गर्नुपर्ने, धारा- ३२;
- (ढ) बेचबिखन, सौदाबाजी र अपहरण रोकथाम गर्नुपर्ने, धारा - ३५ ;

- (ण) सामाजिक पुनर्स्थापना गर्नुपर्ने, धारा- ३९;
- (त) उचित न्यायिक कारबाही गर्नुपर्ने, धारा- ४० ।

४. बालबालिकाले गरेको अपराध सम्बन्धमा यो महासन्धिले कस्तो व्यवस्था गरेको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा ३७ ले बालबालिकाले गरेको अपराध सम्बन्धमा देहाय बमोजिमको व्यवस्था गरेको छ :-

- (क) बालबालिकालाई यातना नदिने तथा अन्य क्रूर, अमानवीय, अपमानजनक व्यवहार वा सजाय नगर्ने,
- (ख) १८ वर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिहरूद्वारा गरेका कसुरका लागि मृत्युदण्ड वा आजीवन कारावासको सजाय नदिइने,
- (ग) बालबालिकाको कुनै पनि स्वतन्त्रता अपहण नगरिने,
- (घ) सक्षम र स्वतन्त्र अदालतबाट उपचार पाउनुपर्ने ।

५. यो महासन्धिका अनुसार बालबालिकाको शिक्षासम्बन्धी राज्यले के-कस्तो व्यवस्था गर्नुपर्दछ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा २८ अनुसार राज्यले बालबालिकाको शिक्षा सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गर्नु पर्दछ:-

- (क) प्राथमिक शिक्षा सबैलाई अनिवार्य र निःशुल्क उपलब्ध गराउने,
- (ख) प्रत्येक बालबालिकालाई माध्यमिक शिक्षा उपलब्ध गराउने र माध्यमिक शिक्षामा उनीहरूको पहुँच पुऱ्याउने,
- (ग) क्षमताको आधारमा सबैका निमित्त उपयुक्त साधनहरूद्वारा उच्च शिक्षा प्राप्त हुनसक्ने गराउने,
- (घ) सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई शैक्षिक र व्यावसायिक जानकारी उपलब्ध गराउने,
- (ड) विद्यालयहरूमा नियमित हाजिरीलाई प्रोत्साहित गर्ने र पढाई परित्याग गर्नेहरूको सङ्ख्या घटाउन विभिन्न उपायहरू अपनाउने ।

६. सशस्त्र सङ्घर्षको समयमा बालबालिकाप्रति राज्यको कस्तो दायित्व रहन्छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा ३८ अनुसार सशस्त्र सङ्घर्षको समयमा बालबालिकाप्रति

राज्यको यसप्रकारको दायित्व यस प्रकार रहेको हुन्छ :-

- (क) अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनमा सशस्त्र सङ्घर्षका सम्बन्धमा राज्यले बालबालिकासँग सम्बन्धित व्यवस्थाहरूको आदर गर्ने र गराउने,
- (ख) १५ वर्ष नपुगेका बालबालिकालाई लडाईंमा प्रत्यक्ष भाग लिन नलगाउने व्यवस्था गर्न हरसम्भव उपायहरू अपनाउनुपर्ने,
- (ग) १५ वर्ष नपुगेका कुनै पनि व्यक्तिलाई सशस्त्र सेनामा भर्ना गर्नबाट रोक लगाउनुपर्ने,
- (घ) १५ वर्ष पुगेका तर १८ वर्ष नपुगेका मानिसहरूमध्येबाट भर्ना गर्दा जेठोलाई प्राथमिकता दिन प्रयत्न गर्नुपर्ने,
- (ङ) अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन अनुसार सशस्त्र लडाईंबाट गैरसैनिक नागरिकलाई जोगाउने आफ्नो दायित्व भएकाले सशस्त्र लडाईंबाट प्रभावित बालबालिकाहरूको संरक्षण र स्याहार गर्ने सम्बन्धमा सबै उपयुक्त कदमहरू चाल्नुपर्ने ।

६. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ (International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 1965)

१. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? नेपालले यो महासन्धिलाई कहिले अनुमोदन गरेको थियो ?

उत्तर: सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ भनेको सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्न तथा जातीय भेदभावका कारण पीडित भएका व्यक्ति वा समूहको अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नका लागि बनेको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि हो । यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाबाट २१ डिसेम्बर, १९६५ मा पारित भई ४ जनवरी, १९६९ देखि लागू भएको हो । यसमा २५ ओटा धाराहरू रहेका छन् । नेपालले यो महासन्धिलाई विना सर्त ३० जनवरी, १९७१ मा अनुमोदन गरेको थियो ।

२. यो महासन्धिमा जातीय भेदभावलाई कसरी परिभाषित गरिएको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा १ अनुसार 'जातीय भेदभाव भन्नाले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक वा सार्वजनिक जीवनमा या कुनै क्षेत्रमा जाति, वर्ण, वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पत्तिमा आधारित कुनै पनि भेदभाव, बहिष्कार, प्रतिबन्ध वा प्राथमिकतालाई बुझाउँछ' भनी परिभाषित गरेको छ । तर, यस किसिमको जातीय विभेद, निषेध वा प्रतिबन्ध पक्षराष्ट्रको नागरिक र गैरनागरिकबीच समान रूपले लागू हुदैन ।

३. यो महासन्धिले जातीय विभेदविरुद्ध के-कस्ता अधिकार प्रदान गरेको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा-५ ले जातीय विभेद विरुद्धमा देहाय बमोजिमका अधिकारहरू प्रदान गरेको छ :-

- (क) न्यायाधीकरण (ट्राइबुनल) तथा न्याय प्रदान गर्ने अन्य सबै अङ्गहरूका अगाडि समान व्यवहार पाउने अधिकार,

- (ख) कुनै व्यक्तिमाथि कुनै सरकारी अधिकारी, समूह वा संस्थाहरूबाट हुने हिंसा वा शारीरिक क्षति विरुद्ध राज्यबाट पीडित व्यक्तिले संरक्षण पाउने अधिकार,
- (ग) राजनीतिक अधिकारहरू खासगरी सर्वव्यापी तथा समान मताधिकारको आधारमा निर्वाचनहरूमा भाग लिने (मतदान गर्ने तथा उम्मेदवार बन्ने) अधिकार, सरकार तथा कुनै पनि तहमा सार्वजनिक मामिलाको सञ्चालनमा भाग लिने अधिकार तथा सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचको अधिकार,
- (घ) अन्य नागरिक अधिकारहरू :-
- १) राष्ट्रको सीमानाभित्र आवतजावत तथा बसोबास गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार,
  - २) आफ्नो देशलगायत कुनै देशबाट बाहिर निस्कने र आफ्नो देशमा फर्किने अधिकार,
  - ३) राष्ट्रियताको अधिकार,
  - ४) विवाह गर्ने तथा वरवधू छान्ने अधिकार,
  - ५) एकलै वा अरूसँग मिलेर सम्पत्ति राख्ने अधिकार,
  - ६) पुख्र्यौली सम्पत्ति प्राप्त गर्ने अधिकार,
  - ७) विचार, सद्बिवेक र धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार,
  - ८) विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता सम्बन्धी अधिकार,
  - ९) शान्तिपूर्ण भेला हुने तथा सङ्गठन गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार ।
- (ङ) आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरू:-
- १) काम गर्ने, स्वेच्छाले रोजगारी रोज्ने, कामको उचित र अनुकूल परिस्थिति प्राप्त गर्ने, बेरोजगारीविरुद्ध संरक्षण पाउने, समान कामका लागि समान तलब पाउने, उचित पारिश्रमिक पाउने अधिकार,
  - २) ट्रेड युनियन स्थापना गर्ने तथा त्यसमा सम्मिलित हुने अधिकार,
  - ३) आवासको अधिकार,
  - ४) सार्वजनिक स्वास्थ्य, औषधोपचार, सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक सेवाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार,
  - ५) शिक्षा तथा तालिम (प्रशिक्षण) को अधिकार,
  - ६) साँस्कृतिक क्रियाकलापहरूमा समान सहभागिताको अधिकार
- (च) यातायात, होटल, रेस्टुरेन्ट, क्याफे, नाचघर तथा उद्यानजस्ता सार्वजनिक स्थान वा सेवामा पहुँचको अधिकार ।

४. कुनै व्यक्ति वा समूह माथि जातीयताको आधारमा भेदभाव भएमा पीडित पक्षका लागि यो महासन्धिले के कस्तो व्यवस्था गरेको छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा ६ ले जातीय भेदभावको कारणले भएको कुनै पनि क्षतिका लागि उपयुक्त र उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

७. आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६

(International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966)

१. आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? नेपालले यो प्रतिज्ञापत्रलाई कहिले अनुमोदन गरेको थियो ?

उत्तर: मानवजातिले उपभोग गर्न पाउने आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकार हरूको संरक्षण गर्नका लागि बनाइएको प्रतिज्ञापत्रलाई आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र भनिन्छ। यो प्रतिज्ञापत्र संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाबाट १६ डिसेम्बर, १९६६ मा पारित भई ३ जनवरी, १९७६ देखि लागू भएको हो। यसमा ३१ धाराहरू छन्। यो प्रतिज्ञापत्रलाई नेपालले १४ मे, १९९१ मा बिना सर्त अनुमोदन गरेको थियो।

२. यो प्रतिज्ञापत्रले नागरिकलाई के कस्तो अधिकार प्रदान गरेको छ ?

उत्तर: यो प्रतिज्ञापत्रले नागरिकलाई प्रदान गरेका अधिकारहरू निम्न अनुसार छन् :-

- (क) आत्मनिर्णयको अधिकार, धारा- १;
- (ख) महिला र पुरुषको समान अधिकार, धारा- ३;
- (ग) काम गर्ने अधिकार, धारा -६;
- (घ) सङ्गठन वा ट्रेड युनियन खोल्ने अधिकार, धारा - ८ (१) क;
- (ङ) हडताल गर्ने अधिकार, धारा-८ (१) घ;
- (च) सामाजिक सुरक्षाको अधिकार, धारा - ९;
- (छ) विवाह तथा परिवारको अधिकार, धारा - १० (१);
- (ज) मातृत्वको संरक्षणको अधिकार, धारा - १० (२);
- (झ) आर्थिक, समाजिक शोषणबाट सुरक्षा पाउने अधिकार धारा - १० (३);
- (ञ) खाना, कपडा र आवासको अधिकार, धारा -११ (१);
- (ट) भोकबाट मुक्त हुने अधिकार, धारा -११ (२);
- (ठ) स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार, धारा -१२ (१);

ड) शिक्षासम्बन्धी अधिकार, धारा -१३ (१)।

३. यो प्रतिज्ञापत्र अनुसार राज्यले के कस्ता दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ?

उत्तर यो प्रतिज्ञापत्र अनुसार राज्यले निम्न दायित्वहरू निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ :-

- (क) परिवार स्थापनाका लागि यसलाई सुरक्षा तथा सहायता दिनुपर्ने, धारा- १० (१);
- (ख) शिशु जन्मनु अघि र पछि, आमाहरूलाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने, धारा- १० (२);
- (ग) पितृत्व वा अन्य अवस्थाका कारणबाट कुनै भेदभाव बिना सम्पूर्ण बालबालिका तथा युवाहरूको पक्षमा संरक्षण एवम् सहायताका विशेष उपायहरू अपनाउनु पर्ने, धारा- १० (३);
- (घ) प्रत्येक व्यक्तिको पर्याप्त भोजन, लुगा तथा आवासको अधिकार प्राप्ति सुनिश्चित गर्न उपयुक्त कदमहरू चाल्नुपर्ने, धारा- ११ (१);
- (ङ) प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक एवम् मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम स्तरको सेवा उपभोग गर्ने अधिकारको पूर्ण प्राप्ति गर्न चाल्नुपर्ने आवश्यक कदम, धारा- १२ (२);

यस अन्तर्गत

- शिशु मृत्युदर घटाउने तथा बालस्वास्थ्य विकासको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
  - वातावरणीय तथा औद्योगिक सरसफाईका सम्पूर्ण पक्षको सुधार गर्नुपर्ने,
  - प्रकोप, महामारी तथा अन्य रोगहरूको रोकथाम, उपचार तथा नियन्त्रण गर्नुपर्ने,
  - बिरामी भएको अवस्थामा सबैलाई चिकित्सागत सेवा तथा हेरचाह सुनिश्चित गर्ने अवस्थाहरूको सिर्जना गर्नुपर्ने।
- च) शिक्षाको अधिकार पूर्ण प्राप्ति गर्नका लागि चाल्नुपर्ने आवश्यक कदम, धारा- १३ (२);

यस अन्तर्गत

- सबैका लागि प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य तथा निःशुल्क उपलब्ध हुनुपर्ने,
- माध्यमिक तहमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षासमेत संलग्न गरी त्यसमा सबैको पहुँच पुऱ्याउनुपर्ने,
- उच्च शिक्षामा समान रूपले सबैको पहुँच पुग्ने बनाउनुपर्ने,

- प्राथमिक शिक्षा पूरा नगरेकाहरूकाहरूलाई शैक्षिक कार्यक्रममा सहभागी गराउने,
- सबै तहमा पाठशाला प्रणालीको विकास, छात्रवृत्तिको पर्याप्त व्यवस्था तथा शिक्षण कर्मचारीको भौतिक अवस्थालाई निरन्तर सुधार गर्नुपर्ने ।

भएको पाईदैन । यी अधिकारहरू बाध्यात्मक प्रकृतिका नहुने भएकोले यस्ता अधिकारको हनन भएमा प्रभावकारी कानुनी उपचारसमेत प्राप्त गर्न नसकिने हुदा यस्ता अधिकारहरू ओभेलमा परेका देखिन्छन् ।

४. यो प्रतिज्ञापत्रमा व्यक्तिको रोजगारी र पारिश्रमिकसम्बन्धी के-कस्ता अधिकारहरू उल्लेख गरिएका छन् ?

उत्तर: यो प्रतिज्ञापत्रको धारा ६ अनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वेच्छाले रोजगारी रोज्नसक्ने र काम गर्नको निमित्त उचित र अनुकूल परिस्थिति प्राप्त गर्ने अधिकार छ । त्यसैगरी, धारा ७ (क) अनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई बिना भेदभाव समान कामका लागि समान पारिश्रमिक पाउने अधिकारको व्यवस्था छ ।

५. यो प्रतिज्ञापत्रमा आमा र शिशुहरूका लागि कुनै विशेष अधिकार छ ? छ भने त्यो के हो ?

उत्तर: हो, यो प्रतिज्ञापत्रको धारा १० (२) अनुसार आमा र शिशुहरूलाई विशेष हेरचाह र सहायता पाउने अधिकारबारे स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । सुत्केरी हुनु अघि र पछि रोजगार महिलाहरूले तलब सुविधासहितको उचित बिदा पाउनुपर्छ ।

६. सामाजिक अधिकारभित्र के कस्ता अधिकारहरू पर्दछन् ?

उत्तर: सामाजिक अधिकारभित्र देहायबमोजिमका अधिकारहरू पर्दछन् :-

- क) सामाजिक सुरक्षाको अधिकार,
- ख) खाना, कपडा र आवासको अधिकार,
- ग) स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकार,
- घ) शिक्षा सम्बन्धी अधिकार ।

७. किन आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरू ओभेलमा परेका देखिन्छन् ?

उत्तर: नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरू राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा बाध्यात्मक रूपमा लागू गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ तर आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरूका सम्बन्धमा यस्तो बाध्यात्मक व्यवस्था

**८. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी
अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६
(International Covenant on Civil and
Political Rights, 1966)**

**१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र
भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? नेपालले यसलाई कहिले अनुमोदन गरेको
थियो ?**

उत्तर : कुनै राष्ट्रको नागरिक भएका हैसियतले मानिसले उपभोग गर्न पाउने नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूलाई संरक्षण गर्न बनेको प्रतिज्ञापत्रलाई नै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र भनिन्छ । यो प्रतिज्ञापत्र महासभामा १६ डिसेम्बर, १९६६ मा पारित भई २३ मार्च, १९७६ देखि लागू भएको हो । यसमा ५३ ओटा धाराहरू छन् । नेपालले यो प्रतिज्ञापत्रलाई १४ मे, १९९१ मा अनुमोदन गरेको थियो ।

२. यो प्रतिज्ञापत्रले नागरिकलाई के-कस्ता अधिकार प्रदान गरेको छ ?

उत्तर: यो प्रतिज्ञापत्रले नागरिकलाई प्रदान गरेका अधिकारहरू यस प्रकार छन् :-
(क) आत्मनिर्णयको अधिकार, धारा-१;
(ख) बाँच्न पाउने अधिकार, धारा-६;
(ग) क्रूर, अमानवीय, अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको अधिकार, धारा-७;
(घ) दासत्व वा बलपूर्वकको श्रमविरुद्धको अधिकार, धारा-८;
(ङ) करारीय दायित्व पूरा नगरेकोमा कैदमा नराखिने अधिकार, धारा-११;
(च) स्वतन्त्र रूपमा आवतजावत गर्न पाउने अधिकार, धारा-१२;
(छ) कानूनको अगाडि समानता गरिने अधिकार, धारा- १४;
(ज) कानूनको अगाडि व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार, धारा-१६;
(झ) विचार, सद्बिवेक तथा धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार, धारा-१८;
(ञ) गोपनीयताको अधिकार, धारा-१७;
(ट) बिना हस्तक्षेप विचार राख्न पाउने अधिकार (विचार र अभिव्यक्तिको अधिकार), धारा-१९;

(ठ) शान्तिपूर्वक भेला हुने अधिकार, धारा-२० ;
(ड) आफ्नो हितको संरक्षणका लागि ट्रेड यूनियन खोल्न पाउने वा त्यसमा सम्मेलित हुने अधिकार, धारा-२२;
(ढ) विवाह र परिवार आरम्भ गर्ने अधिकार, धारा-२३;
(ण) बालबालिकाले बिना भेदभाव आवश्यक संरक्षण पाउने अधिकार, धारा-२४ ।

३. यो प्रतिज्ञापत्रले जीवनसम्बन्धी अधिकारलाई कसरी सुनिश्चित गरेको छ ?

उत्तर: यो प्रतिज्ञापत्रको धारा ६ ले जीवनसम्बन्धी अधिकारहरूलाई यसरी सुनिश्चित गरेको छ :-

(क) प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अन्तरनिहित अधिकार छ । कानूनद्वारा यो अधिकारको संरक्षण गरिने छ । स्वेच्छाचारी रूपले कसैको पनि जीवनहरण गरिने छैन ।

(ख) मृत्युदण्डको उन्मूलन नगरेका देशहरूमा गम्भीर अपराधहरूमा अपराध गर्दाको समयमा लागू रहेको कानूनअनुसार र यो प्रतिज्ञापत्रका व्यवस्थाहरू तथा आमहत्याको अपराधको रोकथाम तथा सजायसम्बन्धी महासन्धिको व्यवस्थाहरू विपरीत नहुने गरी मृत्युदण्ड दिन सकिनेछ । सक्षम अदालतले गरेको अन्तिम निर्णयअनुसार माग भएको दण्ड कार्यान्वयन गर्न सकिने छ ।

(ग) मृत्युदण्डको सजाय पाएको कुनै पनि व्यक्तिलाई सजायबाट माफी वा दण्ड कटौतीको माग गर्ने अधिकार हुनेछ । सबै मुद्दाहरूमा माफी दिने, क्षमादान दिने वा मृत्युदण्डको सजायलाई कम गर्न सकिने छ ।

(घ) १८ वर्ष मुनिका व्यक्तिबाट गरिएको अपराधमा मृत्युदण्ड दिइने छैन तथा गर्भवती महिलाहरू उपर यस्तो दण्ड कार्यान्वयन हुने छैन ।

४. यो प्रतिज्ञापत्रले व्यक्तिलाई के कस्तो स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार प्रदान गरेको छ ?

उत्तर: यो प्रतिज्ञापत्रको धारा ९ ले व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता र सुरक्षाको तल उल्लेख भएका अधिकारहरू प्रदान गरेको छ :-

(क) कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपले पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न पाइने छैन ।

कानूनबाट निर्धारित आधारमा वा कार्यविधि बमोजिम बाहेक कसैको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण गरिने छैन ।

- (ख) पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने समयमा पक्राउ गरेको कारणको जानकारी दिनुपर्ने छ र यथाशीघ्र निजविरुद्धको अभियोगबारे पनि सूचित गर्नुपर्नेछ ।
- (ग) कुनै फौजदारी अभियोगमा पक्राउ गरिएको वा थुनिएको कुनै पनि व्यक्तिलाई न्यायाधीश वा कानूनद्वारा न्यायिक शक्ति प्रयोग गर्न पाउने अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष तुरुन्त ल्याइने छ । त्यस्तो व्यक्तिलाई उचित समयभित्र सुनुवाई गरिपाउने वा छुट्टकारा पाउने अधिकार हुनेछ । सुनुवाईको अवसर पर्खिरहेका व्यक्तिलाई थुन्नु सामान्य नियम हुने छैन तर निजको रिहाई भने न्यायिक कारबाहीको अन्य कुनै पनि चरणको सुनुवाईमा उपस्थित हुने अवस्था उत्पन्न भएमा फौसला कार्यान्वयन गर्न जमानत धरौटीको अधीनमा रहन सक्नेछ ।
- (घ) पक्राउ वा थुनाबाट स्वतन्त्रता अपहरण गरिएको कुनै पनि व्यक्तिले कुनै अदालत समक्ष कारबाही थालनी गर्न पाउनेछ, ताकी सो अदालतले बिलम्ब नगरी निजको थुनाको वैधताका सम्बन्धमा निर्णय गर्न तथा थुन्ने कार्य वैधानिक नभएमा निजलाई रिहा गर्न आदेश दिन सक्नेछ ।
- (ङ) गैरकानुनी पक्राउ वा थुनाबाट पीडित भएको कुनै पनि व्यक्तिलाई उचित क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार हुनेछ ।

५. यो प्रतिज्ञापत्र अनुसार प्रत्येक सम्प्रदायलाई आफ्नो सम्प्रदायको अस्तित्व कायम राखिराखन के कस्तो अधिकार प्राप्त छ ? अल्पसङ्ख्यकहरूको भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनको सम्बन्धमा कस्तो अधिकार रहेको छ ?

उत्तर: यो प्रतिज्ञापत्र अनुसार प्रत्येक सम्प्रदायलाई आफ्नो सम्प्रदायको अस्तित्व कायम राख्न धार्मिक स्थल र धार्मिक गुठीको सञ्चालन र संरक्षण गर्न पाउने अधिकार छ । त्यस्तै, यो प्रतिज्ञापत्रको धारा २७ अनुसार अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई पनि अरू सरह आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न पाउने अधिकार छ । साथै, उनीहरूलाई सनातनदेखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन र अभ्यास गर्न पाउने स्वतन्त्रता छ ।

*

**९. यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४
(Convention Against Torture, and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Behaviour, 1984)**

१. यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि भन्नाले के बुझ्नु हुन्छ ?

उत्तर: कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड दिन नहुने तथा यस्तो क्रियाकलापबाट उनीहरूको अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने महासन्धिलाई यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि भनिन्छ । यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाद्वारा १० डिसेम्बर, १९८४ मा पारित भई २६ जून, १९८७ देखि लागू भएको हो । यो महासन्धिमा ३३ धारा छन् । यो महासन्धिलाई नेपालले १४ मे, १९९१ मा बिना सर्त अनुमोदन गरेको थियो ।

२. यो महासन्धिमा 'यातना' भन्ने शब्दले के जनाउँदछ ? यातनाबाट लिइएको बयानलाई प्रमाणको रूप मान्न सकिन्छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा १ (१) अनुसार 'यातना' भन्ने शब्दले कुनै सार्वजनिक अधिकारी वा सार्वजनिक अधिकारीको क्षमताको हैसियतले काम गर्ने कुनै व्यक्तिबाट वा निजको सहमति वा मौन सहमतिबाट कुनै व्यक्ति वा तेस्रो व्यक्तिबाट जानकारी वा साविति लिने वा तेस्रो व्यक्तिले गरेको भनी शङ्का गरिएको कार्यको लागि दण्ड दिने वा सो व्यक्ति वा तेस्रो व्यक्तिलाई त्रास देखाउने वा बलजफ्ती गर्ने जस्ता उद्देश्यहरूको लागि वा कुनै किसिमको भेदभावमा आधारित कुनै कारणका लागि सो व्यक्तिलाई जानी जानी दिइएको शारीरिक वा मानसिक कठोर पीडा वा कष्ट दिने कार्यलाई जनाउँछ । यो महासन्धिको धारा १५ अनुसार यातनाबाट लिइएको बयानलाई प्रमाणको रूप दिन सकिदैन ।

३ यातनालाई पक्षराष्ट्रले कस्तो कानूनअन्तर्गत राख्नुपर्छ ?

उत्तर: यो महासन्धिको धारा ४ अनुसार यातनाका सबै कार्यहरूलाई पक्षराष्ट्रले आफ्नो फौजदारी कानूनअन्तर्गत राख्नुपर्ने र यस्ता कसुरहरूलाई तिनीहरूको गम्भीर प्रकृतिको समेत विचार गरी उपयुक्त दण्ड-सजायबाट दण्डनीय बनाउनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

४. यो महासन्धिको धारा १४ ले यातनाको कार्यबाट पीडित व्यक्तिले उचित तथा पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न सक्छ । यातनाको फलस्वरूप पीडित भएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा उसका आश्रितहरूले क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार छ ।

५. यो महासन्धिको धारा १० ले कानून कार्यान्वयन गर्ने कर्मचारीहरू, निजामती वा सैनिक, चिकित्सा कर्मचारी, सार्वजनिक अधिकारी तथा कुनै प्रकारको पक्राउ, थुना वा कैदमा परेका कुनै व्यक्तिको थुना, सोधपुछ वा उपचारमा संलग्न हुने अन्य व्यक्तिको तालिममा यातना निषेधसम्बन्धी शिक्षा तथा जानकारी समावेश गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

१०. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनहरू, १९४९

(International Humanitarian Laws, 1949)

१. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून भन्नाले के बुझिन्छ ? ती के-के हुन् ?

उत्तर: अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून भन्नाले विशेष गरेर युद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षका बेला लागू हुने कानूनलाई भनिन्छ । यसले अन्तर्राष्ट्रिय वा राष्ट्रिय युद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षलाई नियमित गर्ने, युद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षबाट उत्पन्न हुने पीडा वा असर लाई कम गर्ने तथा प्रत्यक्ष रूपमा युद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षमा सहभागी नभएका र कुनै कारणवश युद्ध वा सशस्त्र सङ्घर्षमा भाग लिन असक्षम व्यक्तिको सुरक्षा गर्नुका साथै उनीहरूका विरुद्धमा कुनै पनि अमानवीय व्यवहार गर्न रोक लगाएको छ । यसलाई युद्धको कानून वा सशस्त्र द्वन्द्वको कानून पनि भनेर चिन्ने गरिन्छ । यी कानूनहरू युरोपेली राष्ट्र स्वित्जरल्यान्डको जेनेभा सहरमा पारित भएको हुनाले यी सन्धिहरूलाई जेनेभा महासन्धि पनि भन्ने गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको प्रमुख स्रोत भनेको जेनेभा महासन्धिहरू र तिनका अतिरिक्त प्रलेखहरू हुन् ।

जेनेभा महासन्धिहरू यस प्रकार छन्-

पहिलो महासन्धि: युद्ध मैदानमा घाइते तथा बिरामी भएका सैनिकहरूको अवस्था सुधारसम्बन्धी

दोस्रो महासन्धि: समुद्रमा घाइते, बिरामी र सङ्कटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरूको अवस्था सुधारसम्बन्धी

तेस्रो महासन्धि: युद्धबन्दीहरूसँग गरिने व्यवहारसम्बन्धी

चौथो महासन्धि: युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी

२. जेनेभा महासन्धिको विशेष गरी कसको सुरक्षामा ध्यान दिन्छ?

उत्तर: जेनेभा महासन्धिको धारा १० ले कानून कार्यान्वयन गर्ने कर्मचारीहरू, निजामती वा सैनिक, चिकित्सा कर्मचारी, सार्वजनिक अधिकारी तथा कुनै प्रकारको पक्राउ, थुना वा कैदमा परेका कुनै व्यक्तिको थुना, सोधपुछ वा उपचारमा संलग्न हुने अन्य व्यक्तिको तालिममा यातना निषेधसम्बन्धी शिक्षा तथा जानकारी समावेश गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

३. जेनेभा महासन्धिको कस्तो महत्व रहेको छ ?

उत्तर: विशेष गरेर यो सन्धि युद्धका बेला आकर्षण हुने भएकोले विश्वमा युद्धको कारणबाट बह्दै गएको मानव पीडा र क्षतिलाई कम गर्न, युद्धलाई नियमित र व्यवस्थित गर्न, गैर नागरिकको संरक्षण गर्न अथवा पीडा उब्ज्नु नदिनको निम्ति लागू हुने भएकोले यस महासन्धिको महत्व रहेको छ ।

४. आन्तरिक सशस्त्र सङ्घर्षमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका कुन-कुन दस्तावेजहरू प्रमुख रूपमा लागू हुन्छन् ?

उत्तर: आन्तरिक सशस्त्र सङ्घर्षमा जेनेभा महासन्धिको साभ्ना धारा ३ र जेनेभा महासन्धिको दोस्रो अतिरिक्त प्रलेख प्रमुख रूपमा लागू हुन्छन् ।

५. जेनेभा महासन्धिहरूको धारा ३ लाई किन "साभ्ना धारा" भनिएको हो ?

उत्तर: चारओटै जेनेभा महासन्धिहरूका धारा ३ मा आन्तरिक द्वन्द्व वा सशस्त्र सङ्घर्षमा द्वन्द्वरत पक्षहरूले पालना गर्नु पर्ने न्यूनतम मानवीय व्यवहारहरू भएको एउटै प्रकारको कानुनी व्यवस्थाको उल्लेख गरिएको हुनाले जेनेभा महासन्धिहरूको धारा ३ लाई "साभ्ना धारा" भनिएको हो ।

६. जेनेभा महासन्धिहरूको साभ्ना धारा ३ अनुसार न्यूनतम मानवीय व्यवहारहरू भित्र कस्ता कस्ता व्यवहारहरू पर्दछन् ?

उत्तर: जेनेभा महासन्धिहरूको साभ्ना धारा ३ अनुसार युद्धरत पक्षहरूले पालना गर्नुपर्ने न्यूनतम मानवीय व्यवहारहरू यस प्रकार रहेका छन् :

क. सङ्घर्षमा सक्रिय रूपमा भाग नलिने व्यक्तिहरू, सशस्त्र सेनाका हतियार त्याग्ने व्यक्तिहरू, घाइते अथवा विरामी भई नजरबन्दमा अथवा अन्य कुनै कारणले लडाईंबाट अलग भएका व्यक्तिहरूलाई जाति, धर्म, विश्वास, लिङ्ग, जन्म, धन अथवा त्यस्तै अन्य आधारमा भेदभाव नगरी जुनसुकै परिस्थितिमा पनि गर्नु पर्ने मानवीय व्यवहार ।

ख. विरामी र घाइते व्यक्तिहरूको सङ्कलन गरी आवश्यक हेरचाह गर्नुपर्ने मानवीय व्यवहार ।

७. जेनेभा महासन्धिहरूका साभ्ना धारा ३ अनुसार गर्न नहुने व्यवहारहरू कुन-कुन हुन् ?

उत्तर: सङ्घर्षमा सक्रिय रूपमा भाग नलिने व्यक्तिहरू, सशस्त्र सेनाका हतियार त्याग्ने व्यक्तिहरू, घाइते अथवा विरामी भई नजरबन्दमा अथवा अन्य कुनै कारणले लडाईंबाट अलग भएका व्यक्तिहरूको विरुद्धमा निम्न व्यवहारहरू गर्न हुँदैन :

- हत्या, अङ्गभङ्ग, यातना,
- बन्धक बनाउने,
- व्यक्तिगत मर्यादामा आघात पुऱ्याउने, विशेष गरेर अपमानजनक र होच्याउने व्यवहार,
- कानून बमोजिम स्थापना भएको अदालतको निर्णय विना दण्ड सुनाउनु र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न ।

८. जेनेभा महासन्धिको पालना क-कसले गर्नु पर्छ ?

उत्तर: युद्ध वा सशस्त्र द्वन्द्वरत पक्षहरूले जेनेभा महासन्धिको पालना गर्नुपर्दछ ।

९. जेनेभा महासन्धिको पालना नगरेमा के हुन्छ?

उत्तर: मानवीय कानूनको पालना नगरेमा युद्ध अपराध वा मानवता विरुद्धको अपराधका साथै मानवको जीवन, स्वतन्त्रता र मर्यादाको ठाडो उल्लङ्घन गरेको मानिन्छ र यस्तो अपराध गर्ने विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमा कानुनी कारवाही हुन सक्दछ ।

११. मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ (Universal Declaration of Human Rights, 1948)

सन् १९४८ डिसेम्बर १० मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको साधारण सभाले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र अनुमोदन गरी जारी गर्‍यो जसको पूर्ण पाठ यहाँ दिइएको छ :-

प्रस्तावना:-

मानव परिवारका सबै सदस्यहरूमा अन्तर्निहित प्रतिष्ठा तथा सम्मान र अविच्छिन्न अधिकारहरूको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार भएकाले, मानवअधिकारहरूको अबहेलना र अनादरको परिणामस्वरूप मानवजातिको अन्तस्करणलाई नै आहत गर्ने बर्बरतापूर्ण कामहरू भएका र मानवजातिले आस्था र वाक्स्वतन्त्रताको तथा भय र अभावबाट मुक्तिको उपभोग गर्न पाउने विश्वको सिर्जना सर्वसाधारण जनताको घोषित सर्वोच्च आकाङ्क्षा भएकाले,

अत्याचार र दमनको विरुद्ध अरू उपाय नपाएर विद्रोह गर्नु नै अन्तिम उपाय ठान्न मानिस वाध्य नहोस् भन्ने हो भने मानवअधिकारहरू कानुनी शासनद्वारा संरक्षित रहनु अति आवश्यक भएकोले, राष्ट्रहरूका बीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध बृद्धि गर्न आवश्यक भएकोले,

संयुक्त राष्ट्र सङ्घका जनताहरूले मौलिक अधिकारहरूमा, व्यक्तिको मान तथा प्रतिष्ठामा र नर-नारीहरूको समान अधिकारहरूमा विश्वास प्रकट गरेको र बढी स्वतन्त्रतामा सामाजिक प्रगति एवम् बढी राम्रो जीवन स्तर सम्बर्द्धन गर्न संकल्प गरेकोले,

सदस्य राष्ट्रहरूले संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सहयोगमा मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रति विश्वव्यापी सम्मानको वृद्धि गर्ने एवं परिपालन गर्ने प्रतिज्ञा गरेकोले र यो प्रतिज्ञा पूरा गर्न यी अधिकारहरू र स्वतन्त्रताहरूको समान समझदारी हुनु अत्यन्त ठूलो महत्वको कुरा भएकोले ।

महासभा मानवअधिकारहरूको यो विश्वव्यापी घोषणापत्रलाई सदस्य राष्ट्रहरू र ती राष्ट्रहरूका अधिकारमा रहेका प्रदेशका जनताहरूमा समेत ती अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी र प्रभावशाली मान्यता प्राप्त गर्नको लागि प्रत्येक व्यक्ति र समाजको अङ्गले

यस घोषणापत्रलाई निरन्तर मनमा राखी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रगतिशील उपायहरूद्वारा यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको शिक्षादीक्षाद्वारा यी अधिकारहरूप्रति श्रद्धा बढाउने प्रयत्न गरून् भनी सबै जनता र राष्ट्रको निमित्त एउटा साझा मापदण्डको रूपमा जारी गर्दछ ।

धारा १

सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र छन्, ती सबैको समान प्रतिष्ठा र अधिकार छ । उनीहरू विवेक, शक्ति र अन्तःकरणले युक्त भएकाले र प्रत्येकले परस्परमा भ्रातृत्वको भावना लिएर व्यवहार गर्नुपर्छ ।

धारा २

जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य मत, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति वा अरू कुनै मर्यादाको आधारमा भेदभाव नगरी प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणामा उल्लेखित अधिकार र स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । यसको अतिरिक्त चाहे कुनै देश स्वतन्त्र होस् वा संरक्षित, स्वशासनरहित वा सीमित प्रभुसत्ता भएको होस् त्यहाँका व्यक्तिहरूमा राजनीतिक, क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय स्थितिको आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।

धारा ३

प्रत्येक व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रता र आत्मसुरक्षाको अधिकार हुनेछ ।

धारा ४

कसैलाई पनि दास बनाइ राखिने छैन । दासत्व र दास दासीको व्यापार पूर्णरूपमा निषेध गरिएको छ ।

धारा ५

कुनै व्यक्तिलाई पनि शारीरिक यातना दिइने छैन, क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन ।

धारा ६

कानूनको दृष्टिमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सर्वत्र एक व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा ७

कानूनको दृष्टिमा सबै समान छन् र बिना भेदभाव सबै कानूनको समान संरक्षणको अधिकारी हुनेछन् । सबै यस घोषणालाई उल्लङ्घन गरी गरिएको भेदभाव वा त्यस्तो भेदभाव गर्न गरिएको उक्साहट विरुद्ध समान संरक्षणको अधिकारी हुनेछन् ।

धारा ८

सबैलाई संविधान वा कानूनद्वारा दिइएको मौलिक अधिकारहरूको उल्लङ्घन विरुद्ध योग्य राष्ट्रिय अदालतको प्रभावकारी उपचारको अधिकार हुनेछ ।

धारा ९

कसैलाई पनि मनोमानी ढंगले देश निकाला वा गिरफ्तार वा नजरबन्द गरिने छैन ।

धारा १०

कुनै व्यक्ति उपर लगाइएको फौजदारी अभियोगविरुद्ध निजको अधिकार र दायित्व निरोपण गर्दै स्वतन्त्र र न्याययुक्त अदालतबाट निष्पक्ष सुनुवाईको हक प्रत्येक व्यक्तिलाई समान रूपले हुनेछ ।

धारा ११

- (१) दण्डनीय अपराधको आरोप लागेको प्रत्येक व्यक्तिलाई बचाउको सबै आवश्यक प्रत्याभूति भएको खुला अदालतको कानूनअनुसार अपराधी नठहराउञ्जेल निरपराध मानिने अधिकार हुनेछ ।
- (२) कुनै व्यक्तिले गरे वा नगरेको कुनै काम उक्त समयमा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत अपराध मानिदैन भने त्यस्तो कामको लागि कुनै पनि व्यक्ति दोषी ठहराइने छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई अपराध गर्दा उक्त समयमा दिन सकिने सजाय भन्दा बढी सजाय दिइने छैन ।

धारा १२

कुनै पनि व्यक्तिको गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्र व्यवहारमा मनोमानी हस्तक्षेप गरिने छैन र कसैको सम्मान तथा प्रतिष्ठामा हस्तक्षेप गरिने छैन र त्यस्तो हस्तक्षेप वा प्रहारको विरुद्ध प्रत्येक व्यक्तिलाई कानुनी संरक्षणको अधिकार हुनेछ ।

धारा १३

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्येक देशको सीमानाभित्र स्वतन्त्रतापूर्वक विचरण र बसोबास गर्ने अधिकार हुनेछ ।
- (२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देश वा अरू कुनै देशबाट बाहिर निस्कने र आफ्नो देशमा फर्की आउने पूर्ण अधिकार छ ।

धारा १४

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई उत्पीडनबाट उम्किन अरू देशमा शरण खोज्ने र लिने अधिकार छ ।
- (२) संयुक्त राष्ट्र सङ्घको उद्देश्य र सिद्धान्तको विपरीत कार्यहरू वा अराजनीतिक अपराधहरूको वास्तविक अभियोगको सम्बन्धमा यो अधिकार लागू नहुन सक्नेछ ।

धारा १५

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रियताको अधिकार छ ।
- (२) कसैलाई पनि मनोमानी ढङ्गले उसको राष्ट्रियताबाट वञ्चित गरिने छैन, न त राष्ट्रियता परिवर्तन गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गरिने छ ।

धारा १६

- (१) जाति, राष्ट्रियता वा धर्मको भेदभाव बिना वयस्क स्त्री पुरुषहरूलाई आपसमा विवाह गर्ने र परिवार बसाउने अधिकार छ । विवाहको विषयमा वैवाहिक जीवनमा तथा विवाह सम्बन्ध विच्छेदमा तिनीहरूलाई समान अधिकार हुनेछ ।
- (२) विवाहको इच्छा राख्ने स्त्री पुरुषको पूर्ण र स्वतन्त्र सहमतिबाट मात्र विवाह हुनेछ ।

(३) परिवार समाजको स्वाभाविक र मौलिक सामूहिक एकाई हो र यसलाई समाज र राज्यबाट संरक्षण पाउने अधिकार छ ।

धारा १७

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई एकलै वा अरूसँग मिलेर सम्पत्ति राख्ने अधिकार हुनेछ ।

(२) कसैलाई पनि मनोमानी ढङ्गले सम्पत्तिबाट बञ्चित गरिने छैन ।

धारा १८

प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, अन्तःस्करण र धार्मिक स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । धर्म वा आस्था बदल्ने स्वतन्त्रता हुनेछ र सार्वजनिक वा व्यक्तिगत रूपमा एकलै वा सामूहिक रूपमा आफ्नो धर्म वा आस्थालाई शिक्षण, व्यवहार, पूजा र परिपालनद्वारा प्रकट गर्ने स्वतन्त्रता समेत यस अन्तर्गत सम्मिलित छ ।

धारा १९

प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, स्वतन्त्रता र अभिव्यक्तिको अधिकार छ । यस अधिकारमा बिना कुनै हस्तक्षेप आफ्ना मतहरू बनाउने र बिना रोकतोका कुनै पनि सञ्चार माध्यमद्वारा सूचना प्राप्त गर्ने, खोज्ने र प्रसार गर्ने अधिकार समावेश छ ।

धारा २०

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्ण तरिकाले सभा गर्ने तथा संस्था खोल्ने अधिकार हुनेछ ।

(२) कसैलाई कुनै संस्थाको सदस्य बन्न कर लगाइने छैन ।

धारा २१

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशको सरकारमा प्रत्यक्ष रूपले वा स्वतन्त्ररूपले चुनिएका प्रतिनिधिमाफत भाग लिने अधिकार हुनेछ ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई उसको देशको सरकारी जागिरहरूमा समान प्रवेशाधिकारको हक हुनेछ ।

(३) जनताको इच्छा सरकारको सत्ताको आधार हुनेछ र यस्तो इच्छा आम समान मतदानद्वारा समय समयमा गरिने निष्पक्ष चुनावमाफत अभिव्यक्त गरिनेछ र त्यस्तो चुनाव गोप्य मतदान वा त्यस्तै स्वतन्त्र मतदान प्रणालीद्वारा गरिनेछ ।

धारा २२

समाजको सदस्यको हैसियतमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षाको अधिकार छ र प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रिय प्रयत्न र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमाफत तथा प्रत्येक राज्यको सङ्गठन र साधन अनुरूप उसको प्रतिष्ठा र व्यक्तित्वको स्वतन्त्र विकासका लागि अपरिहार्य आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारहरू उपभोग गर्ने अधिकार छ ।

धारा २३

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई काम गर्ने, स्वेच्छाले रोजगारी रोज्ने र काम गर्नको निमित्त उचित र अनुकूल परिस्थिति प्राप्त गर्ने र बेकारीबाट सुरक्षा पाउने अधिकार हुनेछ ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिले बिना भेदभाव समान कार्यको लागि समान पारिश्रमिक पाउने अधिकार हुनेछ ।

(३) काम गर्ने प्रत्येक व्यक्ति र निजको परिवारको लागि मानवीय प्रतिष्ठा अनुरूप आफ्नो जीविकाको बन्दोबस्तको लागि उचित र अनुकूल पारिश्रमिक पाउने र आवश्यक भए सामाजिक संरक्षणद्वारा वा अन्य उपायद्वारा त्यसमा भरथेगको अधिकार हुनेछ ।

(४) प्रत्येक व्यक्तिलाई उसको हितको रक्षाको निमित्त ट्रेड युनियन स्थापना गर्ने र त्यसमा सम्मिलित हुने अधिकार हुनेछ ।

धारा २४

प्रत्येक व्यक्तिलाई मनासिब कार्य समयको मुनासिब सीमा सवैतनिक आवधिक विदा सहित आराम र विश्रामको अधिकार हुनेछ ।

धारा २५

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई उसको र उसको परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकार छ र यसअन्तर्गत खाना, कपडा, घर तथा औषधोपचारको सुविधाहरू र आवश्यक सामाजिक सेवाहरू पनि सम्मिलित छन् र विरामी, असमर्थता, विधवा, बृद्धसकाल वा निजको नियन्त्रण बाहिरको अरू कुनै परिस्थितिमा साधन अभाव भएमा सुरक्षाको अधिकार हुनेछ।
- (२) आमा र शिशुहरूलाई विशेष हेरचाह, सहायता पाउने अधिकार हुनेछ। सबै बालकलाई समान सामाजिक संरक्षणको उपभोग गर्ने अधिकार हुनेछ।

धारा २६

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षा पाउने अधिकार छ। शिक्षा, कमसेकम प्रारम्भिक र आधारभूत अवस्थामा निःशुल्क हुनेछ। प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य हुनेछ। प्राविधिक र व्यवसायिक शिक्षा सबै सुलभ हुनेछ र उच्चस्तरको शिक्षा योग्यताको आधारमा सबैलाई समानरूपले उपलब्ध हुनेछ।
- (२) शिक्षाको लक्ष्य मानवको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताप्रतिको आदरलाई बलियो गर्नु हुनेछ। शिक्षाले सबै राष्ट्र, जाति र धार्मिक समूहहरू बीच समझदारी, सहिष्णुता र मैत्रीको विकास गर्नेछ र शान्ति कायम गर्नको लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घको प्रयत्नहरूलाई अधि बढाइनेछ।
- (३) छोरा छोरीलाई दिइने शिक्षा रोज्ने प्राथमिक अधिकार आमा बाबुलाई हुनेछ।

धारा २७

- (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रतापूर्वक समाजको साँस्कृतिक जीवनमा भाग लिने, कलाहरूको आनन्द लिने तथा वैज्ञानिक प्रगति र विज्ञानले प्रदान गरेको सुविधाहरूको उपभोग गर्ने अधिकार हुनेछ।
- (२) प्रत्येक व्यक्तिलाई उसले रचना वा सिर्जना गरेको कुनै वैज्ञानिक, साहित्यिक वा कलात्मक कृतिबाट प्राप्त भएको नैतिक र भौतिक स्वार्थहरूको संरक्षणको अधिकार हुनेछ।

धारा २८

प्रत्येक व्यक्तिलाई यस्तो सामाजिक र अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था पाउने अधिकार हुनेछ जसमा यस घोषणामा उल्लेख गरिएका अधिकार र स्वतन्त्रताहरू पूर्ण रूपले प्राप्त गर्न सकियोस्।

धारा २९

- (१) प्रत्येक व्यक्तिको समाजप्रति कर्तव्यहरू हुन्छन् र त्यस्तो समाजमा बसेर मात्र व्यक्तिको स्वतन्त्र र पूर्ण विकास सम्भव छ।
- (२) आफ्नो अधिकार र स्वतन्त्रताको उपयोग गर्दा प्रत्येक व्यक्तिले अरूको अधिकार र स्वतन्त्रताप्रति पनि आदर गर्नुपर्नेछ र प्रजातान्त्रिक समाजको नैतिकता, सार्वजनिक सुव्यवस्था र सर्वसाधारणको कल्याणको लागि चाहिने उचित आवश्यकताहरू हासिल गर्ने उद्देश्यले कानूनद्वारा निर्धारित सीमाभित्र रहनु पर्नेछ।
- (३) यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरू कुनै अवस्थामा पनि संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सिद्धान्त र उद्देश्यको विपरीत उपभोग गर्न सकिने छैन।

धारा ३०

कुनै राष्ट्र, वर्ग वा व्यक्तिले यस घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका अधिकार र स्वतन्त्रताहरूलाई कुठाराघात गर्ने उद्देश्यले वा त्यस्तो किसिमको काम गर्न पाउने गरी यस घोषणापत्रमा उल्लेखित कुनै कुराको व्याख्या गर्न हुदैन।

(स्रोत : मानवअधिकार वर्ष १९९८ राष्ट्रिय समिति नेपालको अन्तिम प्रतिवेदन, कानून तथा न्याय मन्त्रालय)

नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा प्रतिज्ञापत्रहरू नेपालले अनुमोदन/सम्मिलन गरेको मिति^१

क्र. नं.	महासन्धि/प्रतिज्ञापत्रको नाम	परित भएको मिति	उत्पन्न भएको मिति
१.	दासत्व महासन्धि	२५ सेप्टेम्बर, १९२६	७ जनवरी, १९६३ (स)
२.	२५ सेप्टेम्बर, १९२६ मा जेनेभामा हस्ताक्षर गरिएको दासत्व महासन्धिलाई संशोधन गर्ने प्रोटोकल पुरक महासन्धी	२३, सेप्टेम्बर, १९५३	७ जनवरी, १९६३ (स)
३.	दासत्व, दास व्यापार र दासत्व समान संस्था र अभ्यासहरूको उन्मूलन सम्बन्धी पुरक महासन्धी	२३, सेप्टेम्बर, १९५६	७ जनवरी, १९६३ (स)
४.	नारीको राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धी	२० डिसेम्बर, १९५२	२० अप्रिल, १९६६ (स)
५.	जाति हत्या अपराधको रोक्थाम र सजाय सम्बन्धि महासन्धी	९ डिसेम्बर, १९४८	१७ जनवरी, १९६९ (स)
६.	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी	२१ डिसेम्बर, १९६५	३० जनवरी, १९७७ (स)
७.	रंगभेद अपराधको दमन र दण्ड सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी	३० नोभेम्बर, १९७३	१२ जुलाई, १९७७ (स)
८.	खेलकुदमा रंगभेद विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी	१० डिसेम्बर, १९८५	१ मार्च, १९८९ (अ)
९.	बाल अधिकार सम्बन्धि महासन्धी	२० नोभेम्बर, १९८९	१४ सेप्टेम्बर, १९९० (अ)
१०.	महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धी	१८ डिसेम्बर, १९७९	२२ अप्रिल, १९९१ (अ)
११.	श्रमिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र	१६ डिसेम्बर, १९६६	१४ मे, १९९१ (स)
१२.	नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र	१६ डिसेम्बर, १९६६	१४ मे, १९९१ (स)
१३.	नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको स्वेच्छिक प्रोटोकल	१६ डिसेम्बर, १९६६	४ मे, १९९१ (स)
१४.	मातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्ध महासन्धी	१० डिसेम्बर, १९८४	१४ मे, १९९१ (स)
१५.	जीउ मान्ने बेच्ने तथा अरुको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धी	२ डिसेम्बर, १९४९	२७ डिसेम्बर, १९९५ (स)
१६.	मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले व्यवस्था भएको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्रको दोस्रो स्वेच्छिक उपलेख	१५ डिसेम्बर, १९८९	४ जुन, १९९८ (स)
१७.	सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग विरुद्ध बाल अधिकार महासन्धीको इच्छाधिन आलेख	२०००	२०६२ कार्तिक १४ मा मन्त्रीपरिषदबाट अनुमोदन
१८.	बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अधिलाल चित्रण विरुद्ध बाल अधिकार महासन्धीको इच्छाधिन आलेख, २०००	२५ मे, २०००	२०६२ कार्तिक १४ मा मन्त्रीपरिषदबाट अनुमोदन
१९.	महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धीको इच्छाधिन आलेख	६ अक्टोबर, १९९९	१५ जुन, २००७ (स)

अनुसूची २

नेपाल पक्ष भएका श्रम सम्बन्धी ११ वटा आई.एल.ओ. कन्भेन्सनहरू

S.N.	Name of Conventions	Ratification Date
1.	C.14- Weekly Rest (Industry) Convention, 1921 (No. 14)	10-12-1986
2.	C.29- Forced Labour Convention, 1930 (NO.29)	3-01-2002
3.	C.98- Right to Organize and Collective Bargaining Convention, 1949 (No. 98)	11-11-1996
4.	C.100- Equal Remuneration Convention, 1951 (No. 100)	10-06-1976
5.	C.105- Abolition of Forced Labour Convention, 1957 (NO. 105)	30-08-2007
6.	C.111- Discrimination (Employment and Occupation) Convention, 1958 (NO. 111)	19-09-1974
7.	C.131- Minimum Wage Fixing Convention, 1970 (NO. 131)	19-09-1974
8.	C.138- Minimum Age Convention, 1973 (No. 138)	30-05-1997
9.	C.144- Tripartite Consultation (International Labour Standards) Convention, 1976 (No. 144)	21-03-1995
10.	C. 169- Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169)	14-09-2007
11.	C. 182- Worst Forms of Child Labour Convention, 1999 (No. 182)	3-01-2002

अनुसूची ३

नेपाल पक्ष भएका मानवीय कानून सम्बन्धी ४ वटा जेनेभा कन्भेन्सनहरू

S.N.	Name of Instruments	Ratification Date
1.	Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. Geneva, 12 August 1949.	7 Feb 1964
2.	Convention for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea. Geneva, 12 August 1949	7Feb 1964
3.	Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949.	7 Feb 1964
4.	Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, Geneva, 12 August 1949.	7 Feb 1964

